

наших середніх губерніях селяни навколишніх сіл збирають за 2,5–3,5 крб. з усім, включаючи і перевезення” [22, 68].

На завершення нашого огляду звернемося до результатів господарювання одного з найбільших і найкращих з погляду економічних показників господарства Полтавщини – Карлівської економії герцогів Мекленбург-Стрелицьких. Станом на 1914 р. розмір цього маєтку сягав 54497 дес. землі, а його вартість складала 2627,5 тис. крб. Під посівами знаходилося 25923 дес. (47,56%). У розпорядженні власників було 6518 голів робочої худоби і велика кількість знарядь для обробітку ґрунту, посіву і збирання врожаю. Хоча маєток із року в рік і відчував нестачу збиральних машин і транспортних засобів, проте ліквідувати цей недолік власники навіть не намагалися. Причина була загальновідомою. „Недостатня кількість землі і відсутність пасовищ у селян поставили їх у повну економічну залежність від сусідніх землевласників, які нерідко користуються своїм виключним становищем на шкоду селянам, – писав один із очевидців відомого повстання 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях. – Орендна плата сягає 18 крб. за десятину. Якщо ж земля здається не за гроші, а за відробітки, то оренда обставлена такими умовами, які за своєю суттю у повній мірі відповідають, згаданих раніше, орендній платі” [23, 60].

Із усієї кількості поміщицької землі згаданого маєтку 9150 дес. (16,56%) знаходилися в оренді у селян. Тільки 12,3% орендованих угідь економія здавала за гроші, тоді як 87,7% – за відробітки [24, 23]. Отже, навіть у найпереводіших господарствах відробітки були звичайним явищем. Не можна не погодитися у цьому зв'язку з найрадикальнішими критиками існуючих у царській Росії порядків: „Загалом і в цілому сучасне поміщицьке господарство в Росії більше тримається кріпосницько-кабальною, ніж капіталістичною системою господарства”, – писав 1906 р. один із сучасників [25, 233]. Факт широкого розповсюдження відробітків дав підстави тогочасним радикалам зробити висновок, що у більшості маєтків „ніякого поміщицького господарства нема”, що „поміщицька земля обробляється тим самим селянським реманентом, працею розореного, зубожілого, закабаленого селянина” й у цьому зв'язку „про „культурність” господарства російських поміщиків можна говорити тільки на сміх” [26, 125]. Із цим висновком важко не погодитися.

З точки зору подальшого дослідження проблеми ефективності поміщицьких господарств заслуговують на увагу такі питання, як співвідношення дрібнопомісних, середньопомісних і великих господарств привілейованих станів у виробництві і збуті на внутрішньому і зовнішніх ринках зерна, м'ясо-молочних продуктів, птиці, технічних культур тощо.

8. *Материалы по статистике движения землевладения в России.* – СПб., 1911. – Вып. 20.
9. *Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918 – 19 рр.* – Полтава, 1919.
10. *Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г.* – М., 1958.
11. *Яснопольский П.Н. Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России.* – К., 1913.
12. *Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год.* – Полтава, 1916.
13. *Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // УДЖ.* – 1991. – № 2.
14. *Земские подворные переписи 1880 – 1913 гг. Поуездные итоги / Сост. З. и А. Свавицкие.* – М., 1926.
15. *Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект.* – К., 1991.
16. *Труды областного съезда представителей земств и сельских хозяев Юга России: Доклады.* – Екатеринослав, 1910. – Т. 1.
17. *Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям.* – М., 1923.
18. *Земли Полтавской губернии и их доходность: Лохвицкий уезд.* – Полтава, 1911. – Т. VII.
19. *Константиноградские сельскохозяйственные известия.* – 1915. – № 8.
20. *Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученным от хозяев.* – Вып. XI: Применение и распространение в России сельскохозяйственных машин и орудий. – СПб., 1903.
21. *Василенко В. Об обычном праве в Малороссии // Юридический вестник.* – 1881. – № 9.
22. *Вся Россия.* – СПб., 1887. – Т. 2.
23. *Крестьянское движение 1902 г.: Сб. док.* – М.; Л., 1923.
24. *Анфимов А.М. Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX – начале XX вв. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР.* – М., 1962. – Сб. V.
25. *Ленін В.І. Перегляд аграрної програми робітничої партії // Повне збір. тв.* – К., 1970. – Т. 12.
26. *Ленін В.І. Проект промови з аграрного питання // Повне збір. тв.* – К., 1971. – Т. 15.

Makarets S.W. The economic effect of the large landowner's farms of the Poltava region in the conditions of the agrarian reforms of the end of the XIX – the beginning of the XX centuries. In the article were analyzed the results of the economic activity of the landowner's farms in the Poltava region at the time of the reform of the end of the XIX and at the beginning of the XX century. The author's conclusion – the landowner's economies weren't the factor of the development but were the factor of the decline.

Key words: landowner's farm, landownership, land leasing, efficiency, Poltava region.

С. В. Ковальчук

ЕВОЛЮЦІЯ «ГРОМАДСЬКИХ ПРАВ ТА ВОЛІ» В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ «СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ» ТА ПАРТІЇ КОНСТИТУЦІЙНИХ-ДЕМОКРАТІВ

У статі автор надав бачення розробки питання громадських прав та свобод у програмних документах нелегальної ліберальної організації «Союз визволення» й того чи відбулися зміни цих пунктів у програмі партії кадетів, що стала наступницею Союзу.

Ключові слова: програма, громадянські права, Союз визволення, партія, кадети.

Вимога заміни необмеженого самодержавства вже на початку XX ст. стала у Росії загальною для всієї ліберальної опозиції. Розбіжності всередині її зводилися лише до різного розуміння моделей нової політичної системи й технологій їхньої реалізації. Модернізаційні процеси післяреформеного періоду показали недостатність урядових реформ, здійснених у 1860–70-х рр., які не торкнулися найголовнішого – архаїчної політичної

1. *Темірова Н.Р. Поміщицьке господарство: фактор розвитку чи занепаду? // Література та культура Полісся.* – Ніжин, 2002. – Вип. 20.
2. *Темірова Н.Р. Поміщики в Україні в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція.* – Донецьк, 2003.
3. *Жук В.Н. Великі поміщицькі господарства Полтавщини і розвиток у них тваринництва (кінець XIX – початок XX ст.) // Вісник Полтавської держ. аграрної академії.* – 2005. – № 1.
4. *Якименко М., Краснікова О., Селіхов Д. Приватизація селянської надільної землі в Україні 1906 – 1917 рр.: причини, зміст, наслідки // Економіка України.* – 1997. – № 7.
5. *Присяжнюк Ю., Горенко Л. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX – 1905 р.) // Укр. іст. журн. (далі – УДЖ).* – 2000. – № 5.
6. *Шевченко В.М. До характеристики категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст.: дворянство // Український селянин.* – Черкаси, 2006. – Вип. 10.
7. *Корелін А.П. Дворянство в пореформенной России 1861 – 1904 гг.: состав, численность, корпоративная организация.* – М., 1979.

надбудови, що на цьому етапі не тільки не відповідала вимогам часу, але й стала гальмом для об'єктивно назрілих перетворень у країні.

Важливо підкреслити, що, розробляючи модель нової політичної системи, російські ліберали активно використовували передові західноєвропейські теорії й досвід країн з конституційними й парламентськими устроями, розраховуючи застосувати ці теорії й досвід в умовах Росії початку XX ст. Одним з яскравих прикладів такого симбіозу ідей, є, знайдена нами в Державному архіві Одеської області (ДАОО), стаття «Избирательное право и избирательная тактика», заборонена одеським цензором із внутрішньої цензури. Невідомий автор навів порівняльний аналіз видів виборчих систем Франції, Великої Британії й Німеччини з Росією й визначив шляхи подолання демократичної й конституційної відсталості [1, 35-36].

Об'єктом дослідження є партія конституційних-демократів напередодні та в роки першої російської революції 1905 – 1907 рр. Метою статті є розгляд й визначення того, чи відбулися зміни у програмних документах «Союзу визволення» (нелегальна ліберальна політична організація, що виникла в червні 1903 р., і на основі якої в жовтні 1905 р. виникла провідна ліберальна партія конституційних-демократів [2]) і його наступника – Союзу партії кадетів.

Необхідність кардинального реформування існуючої політичної системи знайшла відбиття вже в першому програмному проекті «Від російських конституціоналістів», опублікованому в № 1 «Освобождения». У ньому йшлося про «центральне» значення політичної вимоги «без станового народного представництва» у постійно діючій й щорічно скликаній верхівній установі із правами вищого контролю, законодавства й утвердження бюджету [3, 10]. Ключові положення остаточного програмного проекту «Союзу визволення» одержали закріплення в опублікованому «Проекте Основного закона Российской империи». Проект розроблявся декілька місяців наприкінці 1904 р. й уже був готовий до публікації, але вийшов друком тільки 1905 р. у Парижі.

У розділі «Основні права громадян», всі російські громадяни, відповідно до законів, ставали перед ним рівними, свобода кожного громадянина забезпечувалася законом, вводилося право недоторканності приватної власності, листування, свободи зборів і союзу [3, 3-10]. Не важко помітити, що основні статті проекту – це вимоги політичних прав і свобод. Із загальних вимог можна виділити ряд більш конкретних, необхідних з юридичного погляду, понять: недоторканність приватної власності, конфіденційність особистого листування, свобода пересувань, відповідальність посадових осіб. Винятком у законодавчому розділі був п. 22, що вводив обмеження для деяких осіб і місцевостей, у зв'язку з надзвичайними ситуаціями, а так само осіб, що перебували на військовій службі. Сутність конституційного правління полягала в забезпеченні невідчужуваних і основних прав особи, які, як показує історичний досвід різних народів, здатний надати лише він. За словами В. Хіжнякова (одного з майбутніх кадетів), визнання принципів свободи совісті, слова, зборів і союзів «є справжнім вираженням найглибших потреб та вимог» руху [4, 3].

Ще одним з варіантів політичної програми Союзу була стаття «Демократическая партия и ее программа», опублікована в № 69 – 70 журналу «Освобождение» (виник 1902 р. й проіснував до 1905 р., спершу в Штутгарті, потім у Парижі). «Освобождение» був друкованим органом «Союзу визволення». Це був нелегальний та заборонений у Росії журнал [4]). Загальні вимоги прав і свобод у статті розділені на три тематичні групи.

До першої групи укладачі програми віднесли закони, що забезпечують загальні права людини й громадя-

нина: «Насамперед, рівність всіх перед законом, без урахування стану, віросповідання й національності. Будь-які станові привілеї й будь-які обмеження особистих і майнових прав груп населення повинні бути скасовані». У цю же групу ввійшли закони про недоторканість особи, житла, регламентації обшуків, арештів, свободи пересування й скасування паспортної системи. Інша тематична група програми являє собою ті аспекти громадянських прав і свобод, які є основою взаємин церкви та держави, тобто свободи совісті. Малися на увазі свобода совісті, припинення релігійних переслідувань, свобода віросповідання, відділення церкви від держави: «Ніхто не може бути змушений сповідати будь-яке віровчення або належати до якої-небудь віросповідної організації». Третя група пунктів політичної програми «визволенців», об'єднала наступні права громадян: свобода друку (скасування цензури, мовних та інших обмежень), свобода усного слова, зборів, пов'язане із правом на свободу друку: «За злочин і провини, зроблені шляхом друку, винні відповідають тільки перед судом, причому жодна думка, висловлена в пресі, не підлягає переслідуванню й у судовому порядку, якщо вона не передбачає загального карного правопорушення» [5, 305].

Фактично саме ця програма, у поєднанні з «Проектом Основного закону», стала ядром ліберально-демократичної системи світогляду, прав і свобод громадянського суспільства. Практично всі пункти, що стали політичними вимогами прав і свобод особи «Союзу визволення», увійшли у стислішому, структурованому вигляді до програми кадетів, а деякі статті увійшли навіть без змін. Програма конституційних-демократів була прийнята на її установчому з'їзді, який проходив у Москві 12 – 18 жовтня 1905 р. У її розробці взяли участь відомі кадети (колишні «визволенці») П. Мілюков, П. Струве, кн. Д. Шаховський, С. Котляревський, М. Кутлер, О. Кауфман, Ф. Кокошкін, О. Кізеветтер (колишні засновники й члени «Союзу визволення») та ін. [6, 29-30]. Партія мала відкрито та рішуче боротися за встановлення політичної рівноправності, особливо встановлення виборчого права, що було визначено як необхідність для країни. Програма партії починалася із розділу, який надавав інформацію щодо прав громадянина, які базувалися на визнанні цінності кожної людини, рівноправності всіх перед законом, на них не могли впливати такі фактори: стать, віросповідання, національність, станова приналежність.

Перший розділ програми, названий «Основні права громадян», містив у собі не тільки ті права, якими громадяни володіють, внаслідок наявності в них політико-правового зв'язку з конкретною державою й обумовлені як політичні права, але й особисті права, якими кожний індивід володіє незалежно від свого громадянства. Це можна пояснити тим, що російське законодавство не визнавало й не забезпечувало навіть елементарних прав людини (п. 2) на свободу й віросповідання, (п. 7) недоторканість особи й житла, таємницю приватного листування, (п. 9) свободу пересування й виїзду за кордон. Важливо підкреслити, що в програмі кадетів не тільки декларувалися права людини, але й вказувалися умови їхньої реалізації, так само правові гарантії насамперед у формі судового захисту, з боку незалежної судової влади, надані потерпілому. Також права на відшкодування збитків від незаконних дій державної влади. Згодом цей момент увійшов як структуроутворюючий елемент у цілий ряд ліберальних законопроектів [7, 66]. Стосовно жіночого питання (п. 14), каменем спотикання було голосування жінок на виборах. Проти цього виступили мусульманські делегати партії, була прийнята резолюція, в якій зазначалося, що «національні меншини мають право залишитися при власній думці з цього питання» [8, 3-4; 1].

Таким чином, у програмних документах «Союзу визволення» й партії кадетів не тільки декларувався базо-

вий перелік прав людини в ліберальному трактуванні, але й передбачалася їхня конкретизація стосовно російських умов. Свобода друку розглядалася у взаємозв'язку із правовою регламентацією механізму судової відповідальності за злочини й провини, зроблені з використанням засобів масової інформації. Вказувалися основні принципи майбутніх законопроектів відносно свободи зборів, організації товариств і союзів (дозвільний порядок), подачі петицій (колективний і індивідуальний характер). Кадетські ідеологи вважали, що треба внести в програму положення про проведення демократичних реформ, залучити до їх розробки населення, а вже потім почати втілювати пункти програми в життя [9, 281]. П. Струве писав: «Бачити монархію конституційною, правовою» [10, 38].

На думку А. Павка, програма кадетів репрезентувала радикально-демократичний варіант парламентського, цивілізованого вирішення комплексу соціально-економічних та політичних питань російської дійсності [11, 336-337]. Історик В. Кувшинов відзначив, що кадети стали двигуном буржуазного лібералізму, вони поєднали у своїй програмі «ідею конвергенції» (теорія поступового зближення соціальної та капіталістичної систем, у суспільствах змішаного типу, що синтезують у собі позитивні сторони обох систем) [12, 18-19]. У свою чергу Ф. Селезнев погодився з тим, що кадети поділяли й деякі соціалістичні ідеї, але обраний ними шлях політичної та економічної модернізації Росії був однозначно західно-європейським [13, 60].

Підбиваючи загальний підсумок аналізу положень ліберальної програми, присвячених формуванню в Росії громадянського суспільства, слід відзначити кілька моментів. По-перше, формування програмного розділу «Права й свободи особи» являло собою тривалий процес, протягом якого йшло розширення «поля» громадянських і політичних прав особистості, що свідчило, на наш погляд, не просто про уточнення формулювань, а насамперед – радикалізацію вимог визволенців. По-друге, розширення прав і свобод цілком відповідало політизації й радикалізації політичного процесу Росії на початку ХХ ст., коли в нього усе активніше втягувалися демократичні верстви населення, тобто різночинська інтелігенція й особи вільних професій. По-третє, програмний розділ кадетської партії відносно громадянських прав і свобод акумулював позитивні наробітки попередніх етапів розробки програмних положень на сторінках журналу «Освобождение» і найбільш адекватно відбивав вимоги, побажання й настрої широких демократичних прошарків інтелігенції. По-четверте, все це давало шанс формуванню громадянського суспільства в Росії й дозволяло прискорити процес становлення правової держави й її інститутів.

1. *Державний архів Одеської області.* – Ф.9. – Оп.1. – Спр. 443.
2. *Общественное движение в России в начале XX в.* / Под ред. Л. Мартова и др.: В 5 т. – СПб., 1910 – 1914.
3. *Освобождение.* – 1902. – № 1.
4. *Российский Государственный архив социально-политической истории.* – Ф. 279. – Оп. 2. – Спр. 224.
5. *Освобождение.* – 1905. – №. 69-70.
6. *Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ).* – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 40.
7. *Партии демократических реформ, мирного обновления, прогрессистов: Док. и мат. 1906 – 1916 гг.* / Сост. Н. Хайлова. – М., 2002.
8. *ГАРФ.* – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 63; 66.
9. *Секиринский С.С., Шелухаев В.В. Либерализм в России. Очерки истории (середина XIX – начало XX вв.).* – М., 1995.
10. *Струве П.Б. Patriotika: Политика, культура, религия, социализм.* – М., 1997.
11. *Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби.* – К., 2002.

12. *Кувшинов В.А. Кадеты в России и за рубежом (1905 – 1943 гг.).* – М., 1997.

13. *Селезнев Ф.А. Конституционные демократы и буржуазия (1905 – 1917 гг.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук.* – М., 2007.

Kovalchuk S.V. The evolution of “The Social rights and freedoms” in the “Liberate Union” and party of constitutional democrats policy documents. In this article author represents his view the consideration of the problem of the social rights and freedoms in the policy documents of the illegal liberal organization “The Liberate Union” and discovers whether such points were changed in the program of the cadets’ party, the successor of the Union.

Key words: program, social rights, «liberate union», party, cadets.

I. В. Пятницькова

УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті проаналізовано участь населення Південної України в кооперативному русі на початку ХХ ст. Автором було визначено кількість населення, що брала участь у товариствах різних напрямів діяльності, проаналізовано соціальний статус, матеріальний рівень членів кооперативів, освіти, вік та стать учасників кооперативного руху досліджуваного регіону.

Ключові слова: кооперація, кооперативний рух, соціальний склад.

Кооперація на Півдні України зародилася у кінці 60-х рр. ХІХ ст. і розвивалася швидкими темпами. На 1 січня 1917 р. у регіоні вже діяли близько двох тисяч кооперативних організацій. Це були споживчі, ощадно-позичкові, кредитні, сільськогосподарські товариства, громади, різного напрямку діяльності артлі, а також кооперативні союзи. Незважаючи на поширення кооперації в регіоні, питання участі населення в ній залишається малодослідженим.

Окремі аспекти цієї проблеми були висвітлені в працях російських учених С. Прокоповича [1], М. Хейсіна [2] і українських дослідників Б. Стопневича [3], П. Пожарського [4], В. Марочка [5], І. Фаренія [6]. Проте, запропонована тема розглядається науковцями в загальному контексті вивчення історії кооперативного руху, а отже, потребує ґрунтовнішого вивчення, з урахуванням регіональних особливостей. Саме тому мета цієї статті полягає в аналізі участі населення Півдня України у кооперативному русі на початку ХХ ст. Вона передбачає розв'язання наступних завдань: проаналізувати ступінь участі населення у кооперативах різного напрямку діяльності, охарактеризувати матеріальний, соціальний рівень членів товариств, їх стать, вік, національність та освіту.

На початку ХХ ст. найбільшого розмаху у регіоні набула кредитна кооперація. На 1 січня 1905 р. безпосередню участь в ній брали близько 74 тис. мешканців Півдня України. Позитивні результати діяльності кредитних товариств заохочували до участі у них все більше населення. І вже на початок 1914 р. кількість пайщиків південноукраїнських кредитних і ощадно-позичкових товариств дорівнювала близько 567,1 тис. осіб, тобто в 7,6 разів більше, порівняно з попереднім періодом. В умовах війни кількість членів південноукраїнських кредитних кооперативів продовжувала зростати з меншою інтенсивністю. На 1 січня 1917 р. у кредитній кооперації безпосередньо брали участь біля 580 тис. членів [7].

Значна частина населення регіону брала участь у споживчій кооперації. На початку 1905 р. – близько 62 тис. осіб. На 1 січня 1912 р. кількість членів споживчих товариств складала понад 80 тис. осіб. Високі ціни, продовольчий дефіцит в умовах війни сприяли збільшенню кількості членів споживчих товариств. Автором